

KÜRESELLEŞEN DÜNYA'DA DAĞ VE İNSAN ETKİLEŞİMİ: RIZE DAĞLARI ÖRNEĞİ

MOUNTAIN AND HUMAN INTERACTION IN A GLOBAL WORLD: THE CASE OF RIZE MOUNTAINS

DOI: 10.33404/anasay.1223294

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article1

Kadir DOĞAN*- Mesut DOĞAN**

ÖZ

İnsan ve çevre arasındaki etkileşim tarih boyunca farklı şekillerde kendini göstermiş ve farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Doğal çevre koşulları insan yaşamını şekillendirirken insan yaşanan gelişmelerle doğal çevre üzerinde değişiklikler meydana getirmeye başlamıştır. Bu çalışmada küreselleşme sürecindeki dünyada insan mekân ilişkisi incelenirken insanların dağlık bölgelerdeki faaliyetleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Son yıllarda artan insan faaliyetlerinin tehditleri nedeniyle düzeyde dağların korunmasına ve zengin dağ ekosistemlerinin sürdürülebilirliğine yönelik uluslararası çalışmalar yapılmıştır. Çalışmada özellikle zengin su kaynaklarına, doğal güzelliklere, hassas ekosisteme ve kendisine has kültürel bir dokuya sahip olan Rize Dağları'ndaki

1- Makale Geliş Tarihi: 24.12.2022 Makale Kabul Tarihi: 20.02.2023

* Doktorant, İstanbul Üniversitesi, SBE, Coğrafya A.B.D., kadirdogan921@hotmail.com **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0003-4913-9444>

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, esutan@istanbul.edu.tr. **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0002-4926-5769>

insan çevre etkileşimi incelenmiştir. Doğu Karadeniz Kalkınma Projesi (DOKAP) kapsamında bu bölgede gerçekleştirilen ulaşım ve turizm yatırımlarının, artan enerji ihtiyacı nedeniyle yapılan hidroelektrik santrallerin ve çalışmaları devam eden madencilik faaliyetlerinin Rize Dağları'ndaki etkileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, İnsan, Çevre, Dağ, Rize Dağları

ABSTRACT

The interaction between man and the environment has manifested itself in different ways throughout history and has produced different results. While natural environmental conditions shape human life, people have started to make changes on the natural environment with the developments. In this study, while examining the human- geographic environment relationship in the world in the globalization process, it has been tried to focus on the activities of people in mountainous regions. Due to the increasing threats of human activities in recent years, international studies have been carried out for the protection of mountains and the sustainability of rich mountain ecosystems. In the study, the human-environment interaction in the Rize Mountains, which has especially rich water resources, natural beauties, sensitive ecosystem and a unique cultural texture, has been examined. Within the scope of the Eastern Black Sea Development Project (DOKAP), the effects of the transportation and tourism investments in this region, the hydroelectric power plants built due to the increasing energy demand and the ongoing mining activities on the Rize Mountains are emphasized.

Keywords: Globalization, Human, Enviroment, Mountain, Rize Mountains

Dağ ve İnsan

Yeryüzünün ana relieflerinden birini oluşturan dağlar yeryüzünün yaklaşık olarak %25'ini kaplarken birçok insana yaşam alanı oluşturmaktadırlar. Dağlar buldukları bölgeye göre farklı yükseltilerde olabilmektedir. Bu nedenle her bölgede yükseltisi fazla olan alanlar dağ veya dağlık alan olarak nitelendirilir. “Dağlar, kısa mesafeler dahilinde büyük yükselti farkları içeren, genellikle dar ve derin vadilerle yarılmış, yamaç eğimlerinin yüksek değerde ve devamlı olduğu yüksek sahalardır” (Hoşgören, 1993, s.6). “Dağlık alan ise; içinde ova ve plato gibi az eğimli alanların bulunabildiği, çevresine göre belirli bir yükseltiye sahip, tek veya sıra dağlık alanlardır” (Gönençgil, 2009, s. 17). Dağlar, önemli doğal kaynaklara sahip olsalar da insanların yaşayabilmesi için çok elverişli sahalardır ancak dağlık alan olarak nitelendirilen sahalarda

yaşayan çok sayıda insan, dağların sunduğu olanaklardan faydalanarak tarih boyunca birazda izole bir şekilde kendilerine özgü yaşam koşulları ve kültürler oluşturarak yaşamlarına devam etmişlerdir.

Dağlar buldukları bölgelerde yaşayan insanların geçmişten günümüze ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel alanda bütün hayatlarını şekillendirmiş coğrafi yapı birimleri olarak dikkat çekmiştir. Özellikle 20.yüzyılın sonlarına doğru uluslararası platformlarda dağlarla ilgili yapılan çalışmalar ve gündemler dağların önemini odak noktamıza koymuştur. UNESCO'nun 1973 tarihinde oluşturduğu İnsan ve Biyosfer (MAB) Projesi'nin 6.projesi, "Dağ Ekosistemleri Üzerinde İnsan Faaliyetlerinin Etkisi" başlığıyla beşerî faaliyetlerin dağ ekosistemleri üzerine olan etkilerini ortaya koyarak dağların insanlığın geneli için önemine dikkat çekmiştir. 1992 yılında Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Programı kapsamında Rio De Janeiro'da gerçekleştirilen Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda yayınlanan Gündem 21'in 13.Bölümü'nde "Hassas Ekosistemlerin Yönetimi: Sürdürülebilir Dağ Gelişimi" başlıklı bölüme yer verilmiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun kararıyla 2002 yılı "Uluslararası Dağlar Yılı" olarak kabul edilmiş ve "*We are all mountain people*" (Hepimiz Dağ İnsanımız) cümlesi bu sürecin sloganı olarak açıklanmıştır. Burada da karşımıza şu soru çıkmaktadır: Dağlar yüzlerce yıldır burada yaşayan insanlara mı aittir yoksa bütün insanlara mı? Esas itibariyle bu cevaplama zor bir sorudur. Çünkü doğal ortamlarda herkesin hakkı olduğu bir gerçek olmakla birlikte yüzlerce yıldır dağlarda yaşayan, yaşamlarını ve kültürlerini buna göre şekillendiren insanların burada söz hakkı olduğu da ayrı bir gerçekliktir. Dağlarda yaşayan insanlar buraları kendi yaşam alanları olarak görürken şehirlerde yaşayan insanlar ise dağlarda yaşayarak buraları sahiplenen insanların bu tutumundan rahatsızdırlar (Debarbieux and Price, 2012).

Dağların Ekolojik Etkileri

"Dağların öneminin küresel düzeyde kabul edildiği süreç, dağların küresel ekosistemin önemli bir bileşenini oluşturduğu önermesinden kaynaklanmaktadır" (Debarbieux and Price, 2012, s. 5). Dağlar; zengin su kaynakları, kısa mesafelerde farklılıklar gösterebilen biyoçeşitlilikleri ve çevrelerindeki geniş sathların iklimleri üzerindeki etkileriyle çok önemli coğrafi yapı birimleridir. Dağlar, sadece dağlarda yaşayan insanların değil dağların çevresindeki düzlük alanlarda yaşayan insanların da yaşamlarında önemli etkilere sahip yeryüzü şekilleridir. Kutuplardan sonra en fazla buzulun ve dolaşısıyla tatlı su kaynağının bulunduğu dağlar, her kıtada temel "su kuleleri" olarak görü-

lebilir. İnsanlığın yarısından fazlası içme sularını dağlardan karşılamaktadır. Dünyanın tüm büyük nehirleri dağlarda başlar. Ancak küresel iklim değişikliği, buzulların erimesi ve yağış rejimlerindeki düzenin bozulması tatlı su kaynaklarının hızla azalmasına neden olmaktadır (mountain.org).

Yükseltiyeye bağlı olarak sıcaklığın değişmesi dağlardaki biyoçeşitliliği de etkilemektedir. “Yükseltiyeye bağlı olarak her 100 metrede görülen değişimler enleme bağı olarak her 100 km’de görülen değişimlere denktir” (Smethurst, 2000, s. 39). Dolayısıyla dağlık bölgelerde kısa mesafeler dahilinde zengin bir biyoçeşitlilik söz konusudur. Ayrıca dağların endemik ve relikt türler bakımından da zengin olması, bu çeşitliliği daha da artırmaktadır. Dünya’daki orman varlıklarının dağılışında da dağların önemli bir etkisi vardır. Dünya yüzeyinin 9 milyon km²’den fazlasını kaplayan ağaç örtüsünün %20’den fazla olduğu dağ ormanları, Dünya genelindeki ormanların %23’ünü oluşturmaktadır” (UNEP, 2002, s. 25 & FAO, 2011, s. 5).

“Küresel iklim değişimine karşı en hassas sahalarda dağlardır” (Agenda21, Chapter 13.4, 1992). Çünkü meydana gelecek iklimsel değişimler dünyanın en önemli tatlı su kaynakları arasında olan dağlardaki buzulların erimesine yol açacaktır. Dolayısıyla ortaya çıkacak etkiler sadece dağlık bölgelerde değil dağlık bölgelerden gelen su kaynaklarına bağımlı olan düzlük sahalarda da etkileyerek çok daha geniş satırlarda etkili olacaktır. Bunun yanı sıra topografik koşullara bağılı olarak ortaya çıkan biyolojik çeşitlilik de yaşanacak iklim değişimlerinden olumsuz yönde etkilenecektir.

Dağların; Beşerî, Ekonomik ve Kültürel Etkileri

Dağlar tarih boyunca insanlar için en ulaşılamaz ve kontrol altına alınamaz yerler arasında olmuştur. Dağların ulaşılmazlığından dolayı insanlar dağları tanrısal varlıkların yaşadıkları veya dünya ile iletişime geçtikleri mekanlar olarak da görmüşler, hatta bazı inançlarda dağları tanrılaştırmışlardır (Bahar, Turgut ve Küçük, 2018). Bu nedenle birçok kültürde ve mitolojide dağlara yer verilmiş hatta dağlar efsanelere konu olur hale gelmiştir. Türk kültüründeki Altay ve Tanrı Dağları, Yunan mitolojisindeki Olimpos Dağı, İskandinav mitolojisindeki kutsal dağ olan Hellgafel Dağı, Japon gelenek ve inançlarında Fuji Dağı’nın önemi, Hindular ve Nepalliler için Himalayaların önemi ve Everest’in Tibetçe’de Chomolungma (Dünya’nın Tanrıça Annesi) Nepal dilinde ise Sagarmatha (Gökyüzü Tanrıçası) olarak adlandırılmış olması, dağların kültürel etkilerine dair farklı örnekler olarak gösterilebilir. “Asur dilinde ölmek için kullanılan terim ‘dağlara tutunmak/yapışmak’ olmuştur. Hititlerin dini inanç sistemine göre tanrıla-

rın yaşadıkları yerler olan dağlar, aynı zamanda birer tanrı olarak da görülmüşlerdir” (Bahar vd., 2018, s. 405-406). Nanni ve Hazzi olarak adlandırılan dağ tanrıları Hititlilerin inanç ve kültürlerinde önemli bir yere sahip olmuştur. “Dağlar, ilahi kaynaklı olmayan dinlerde olduğu gibi, ilahi kaynaklı dinlerde de önemli dini bir motif olmuşlardır. Bazı dinlerde Tanrı’nın makamı, oturduğu yerler olarak görülmüş, bazı dinlerde de sadece kutsiyet izafe edilen yerler olmuşlardır” (Baş, 2013, s. 176). Musevi inancında Hz. Musa’ya gelen on emir Sina Dağı’nda, İslamiyet’te Hz. Muhammed’e gelen ilk vahiy Hira Dağı’nda gelmiştir. Hristiyanlık inancında da Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği yer Zeytin Dağı olarak geçmektedir. Nuh Tufanı’ndan kurtulan Nuh’un Gemisi’nin Ağrı Dağı’nda olduğuna dair inanış da bir başka örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlık tarihindeki kültür ve inançlarda dağların önemiyle ilgili örnekler oldukça fazladır. Gerçekte var olmayan masallara konu olan, “Dünya’nın etrafını çevrelediğine ve aşılmasının imkansızlığına inanılan dağlar zinciri” (Pala, 2002, s. 261) olarak kabul edilen Kaf Dağı bizim kültürümüzde önemli bir yere sahiptir. Mitolojiler, efsaneler, dinler ve masallardaki tüm bu dağ örnekleri dağların insanların yaşamındaki etkilerini ve yansımalarını göstermektedir. İnsanların yaşadıkları coğrafi bölgelerdeki farklı dağlar; kimi zaman heybetli ve yüksek yapılarıyla kimi zamanda volkanik püskürmeleriyle toplumların hayatlarını etkilemiştir. Bazı toplumların kutsiyet attettiği bazı toplumlarında korktuğu ve efsaneleştirdiği dağlar genel olarak insanlar için yüceliği, ulaşılmaz ve aşılması simgelemiştir ki bununla ilgili kültürümüzde çok sayıda şiir ve türkü de bulunmaktadır. Özellikle Anadolu’nun dağlık ve engebeli arazi yapısı birçok şiire ve türküye konu olmuştur. Karacaoğlan’ın Dağlar şiirindeki dizeleri, “...Arş u Kürsü gider yolun var dağlar/ Kar ardıçlı, kamalaklı yüceler/ Selvili, söğütlü yerin var, dağlar...”, Anadolu’daki dağların yüceliğini ve özelliklerini yansıtmaktadır. Karacaoğlan gibi Anadolu’nun çok önemli bir diğer halk ozanı olan Pir Sultan Abdal’da Geçti Dost Kervanı şiirinin dizelerinde dağlara yer vermiştir; “Pir Sultan Abdal’ım dağlar aşalım, Aşalım da dost iline düşelim...”. Malatya Arguvan yöresine ait anonim bir türkü olan ve birçok aşık tarafından seslendirilen “Bir Ay Doğar (Dağlar Kışımış)” türküsündeki “Yüce dağ başından aşırın beni.../ Dağlar kışımış yolcum üşümüş...” sözleri de dağların insan hayatına ve dağ olgusunun kültüre olan etkisine dair farklı bir başka örnektir. Bu durumu modern çağımızdaki şair ve sanatçıların eserlerinde de görmek mümkündür. Barış Manço’nun “Dağlar Dağlar, kurban olam yol ver geçem...” ve “...dediler vazgeç/ Binboğa’nın kızdır o sana ne gerek...” dizeleri de bunu yansıtan modern tarihimizdeki örnekler arasında gösterilebilir. Tüm bu edebi eserler mekânsal özelliklerin insan hayatındaki izlerine dair farklı örnekler ortaya koymaktadır.

Dağların büyüklüğü ve ulaşılmazlığı sadece mitolojilerde, dinlerde ve efsanelerde değil gerçek tarihi olaylarda da görülmektedir. Dağlık bölgeler, tarih boyunca kontrol edilmesi ve ele geçirilmesi zor olan bölgeler olarak dikkat çekmişlerdir. Bu nedenle engebeli ve eğimli bu yüksek sahalarda hem devletlere hem de burada yaşayan ve bölgeyi tanıyan küçük gruplara bir nevi doğal bir koruma alanı sağlamıştır. Bu yönüyle dağlar toplum ve siyasete yönelik etkileri itibariyle yer şekilleri arasında öne çıkarak siyaset tarihinde önemli bir fonksiyona sahip olmuşlardır. Yüksek dağ sıraları bulunduğu bölgelerdeki devletler için doğal bir savunma hattı oluşturmaktadır. Buna Alp-lerin Almanya'yı güneyden; Pirenelerin İspanya'yı kuzeyden, Fransa'yı ise güneyden çevrelemesi örnek olarak gösterilebilir. Aynı durum kuzeyden Hindistan'ı çevreleyen Himalayalar için de söz konusudur. Güney Amerika'yı istila eden İspanyollardan kaçan İnka ve Aymara yerlileri, And Dağları'nın yüksek yerlerine çıkarak hayatta kalmaya çalışmışlardır. And Dağları'nın yüksek kesimlerinde kurulmuş olan Machu Picchu yerleşim alanının yüzlerce yıl bulunamaması da dağların korunaklı yapısından kaynaklanmıştır. Bu sayede Machu Picchu antik kenti, İspanyol kolonyal dönem mimarisinden etkilenmeyerek İnka mimarisini yansıtan önemli bir kültürel miras olmayı başarmıştır. Benzeri etkileri Anadolu'da görmek mümkündür. Tarihi çok eski olan Anadolu, farklı dönemlerde farklı devlet ve imparatorlukların hüküm sürdüğü bir yarımadadır. Ancak Anadolu'ya hükmetmiş olan bu devletlerin dağlık bölgelerdeki halkları tam olarak kontrol altına alabildiklerini söylemek mümkün değildir (Karnıbüyük, 2019).

Dağların etkileri sadece kültür, din ve savunma gibi özelliklerle sınırlı kalmamıştır. Dağlar; insanların fiziksel yapıları, karakter özellikleri, ekonomik ve sosyal yaşantılarını da şekillendirmiştir. Dağlık bölgelerde yaşayan insanların düzlük bölgelerde yaşayanlar tarafından dağlı ve kaba olarak nitelendirilmeleri, dağlık bölgelerde yaşayan insanların daha çetin koşullarda yaşamaya alışık oldukları için fiziksel olarak güçlü yapıda olmaları dağların insan anatomilerini ve karakter özelliklerini etkilediğini göstermektedir. Özgürlüklerine düşkün olan dağlık bölge insanları kendi yaşam alanlarına fazla müdahale edilmesinden hoşlaşmayan, yasal ve toplumsal kurallara uyum sağlamakta güçlük çeken insanlardır (Ülger, 2004). “Dağlar, her vadi veya platoyu bir şekilde izole etmiş, en azından buralarda yaşayanların bağlantılarını zayıflatmıştır. Bu nedenle çeşitli gruplar kendi sosyal, siyasi ve dini karakteristiğini koruyabilmiştir ve bunun sonucunda küçük siyasi yapıların oluşması kaçınılmaz olmuştur” (Karnıbüyük, 2019, s. 178). Çalışma sahasını oluşturan Rize Dağları'nda yaşayan insanlara bakıldığında bölgedeki genel muhafazakâr yapıya karşın bu sahadaki Lazların ve Hemşinlilerin daha sosyal demokrat bir kimliğe sahip olduklarını söylemek mümkündür.

Dağlık bölgeler, topografik yapılarından dolayı bitki tarımı için olanakların kısıtlı olduğu sahalardan olmuşturlar. And Dağları'nda yaşayan İnkaların dağlık bölgede tarım yapabilmek için eğimli yamaçlarda taraçalar oluşturmaları bu zorluğun bir göstergesidir. Bu nedenle dağlar tarih boyunca insanların ağırlıklı olarak hayvancılık faaliyetlerine yöneldikleri sahalardan olmuşturlar. Hayvancılığın dışında ormancılık ve kısıtlı olarak da tarım faaliyetleri, dağlık saha insanların geçimlerini sağladıkları faaliyetlerdir. Bu nedenle dağlık sahalarda yaşayan toplumlar, ekonomik olarak gelir seviyesi daha düşük insanlardan oluşmuştur. Son dönemlerde dağlarda gelişen turizm faaliyetleri, başta gelişmiş ülkelerdeki dağlık bölgelerde yaşayan insanlar olmak üzere dağ halklarının ekonomilerine önemli katkı yapmaya başlamıştır.

Küreselleşme Sürecinin Dağ ve İnsana Etkileri

“Küreselleşmeye, dünyadaki mekânsal sınırların önemini kaybederek, toplumların bütünleşmesi ve dünyanın tek bir yer olarak algılanması gibi simgesel bir anlam yüklenmektedir” (Kaypak, 2011, s. 20). Bu bütünleşme, sadece ekonomik ve siyasi alanlarda değil sosyo-kültürel alanlarda da yaşanmaya başlamıştır. Küreselleşmeyle meydana gelen iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, uluslararası turizmin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu konuda özellikle ulaşım araçlarının sayısının, konforunun ve hızının artması ayrıca en hızlı ulaşım yolu olan hava ulaşımının daha geniş kitleler tarafından kullanılabilir hale gelmesi etkili olmuştur. Bu gelişmeler ulaşımaya yönelik yatırımların artmasını sağlamıştır. Uluslararası ticaretin gelişmesi ve kişilerin yaşam standartlarının yükselmesi özellikle gelişmiş toplumlarda seyahat etme eğiliminin artışa geçmesine neden olmuştur. Bu gelişmelere bağlı olarak turizm, zamanla küresel bir endüstri halini almaya başlamıştır. Bu endüstrinin en önemli elemanlarını ise doğal ve kültürel güzellikler oluşturmaktadır (Buluk ve Özkök, 2016). Doğal ve kültürel bu güzelliklerin tanıtımının, internet ve televizyon gibi iletişim teknolojileriyle dünyanın her yerine ulaşmasının da turizm faaliyetlerinin küresel bir boyut kazanmasında önemli bir etkisi olmuştur. Özellikle internet sayesinde insanlar bireysel olarak en uzak yerlere dahi bir turizm şirketine ihtiyaç duymadan gidebilmeye başlamışlardır. Bu sayede en uzak bölgeler de insanlar için bireysel olarak kolay ulaşılabilen yerler haline gelmeye başlamıştır. Bütün dünyayı etkisi altına almış olan bu küreselleşme sürecinin dağlarda da kendini hissettirmesi, her geçen gün küçülmekte olan Dünya'ya dağları da dahil etmiştir. Dağlarda yaşanmaya başlanan bu durum, dağların geleceğini tehlikeye sokmaktadır. Bu nedenle de dağların doğal potansiyellerinin korunması büyük önem taşımaktadır.

Teknolojik anlamda yaşanan gelişmelerin verdiği olanaklarla yapılan yollar ve viyadükler, açılan tüneller dağların turizm potansiyelini artırmıştır. Dağlık bölgelerde ulaşım ile ilgili yaşanan bu gelişmeler bir anlamda dağlık sahalarda yaşayan insanlar için önemli avantajlar sağlarken diğer yandan gerek yol yapım çalışmaları esnasında gerekse ulaşılabilirliğin artmasıyla dağlık bölgelerde farklı sorunlarda yaşanmaya başlamıştır. “Dağlar, farklı yaşam biçimlerini ve gelenekleri deneyim edinmek isteyen, insan aktiviteleri ve arazi kullanımı ile kombine olmuş doğal ekosistemlerle ilişkili, çekici peyzaj özelliklerinden hoşlanan, huzur arayan insanlar için” (Gürer ve Eke, 2012, s. 127) alternatif bir turizm seçeneği sunmasının yanı sıra son dönemlerde yaşanan gelişmelerle kitlesel turizm faaliyetlerinin yürütüldüğü alanlar haline gelmeye başlamışlardır. Ulaşım yollarının, iletişim teknolojilerinin ve sosyal medyanın günümüzdeki kadar gelişmediği dönemde dağlara gelen turistler ağırlıklı olarak dağın doğal çevresine ve kültürüne daha fazla saygı duyan insanlardan oluşuyordu. Bu dönemde dahi genel trekking ve tırmanış rotalarının dışında kalan sahalarda yaşayan insanlar, fazla ziyaretçi gelmesin diye yaşadıkları yerlerin güzelliklerinden bahsedilmesini çok fazla istemiyorlardı. Bunun için en önemli gerekçeleriye gelen insanların çöplerini bırakarak çevreyi kirletiyor olmalarıydı. Günümüzde en ücra noktalar bile tanınır ve bilinir hale gelince sosyal medyada gördüğü bir kare fotoğrafı kendisi de çekerek yayınlatabilmek adına aracına binip dağlara çıkan insanlar, yolun gittiği her yere ulaşabilir olmuşlardır. Öyle ki artık dağların yüksek noktalarında dahi araçlarıyla tur atan, ellerinde cep telefonlarıyla fotoğraf çeken ve bulabildiği hemen her ortamda piknik yapan insanları görmek mümkündür. Dolayısıyla ulaşılamaz ve aşılabilir olarak görülen dağlar gelişen teknolojiyle birlikte kolay ulaşılır ve aşılır hale gelirken iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler özellikle de sosyal medya, en uzak dağları bile insanlara yakınlaştırmıştır. Böylelikle dağlık alanlardaki ekolojik ayak izi artmaya başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkardığı en büyük sorunlar doğal alan tahribatı, çevre kirliliği, plansız yapılaşma ve yerel kültürlerde yaşanan degradasyondur.

Dağlarda yaşayabilmek için dağlara ve dağların oluşturduğu doğal çevreye saygı duymak ve o çevreye uyum sağlamak şarttır. Burada da tekrar cevaplanması zor olan “Dağlar kimindir?”, sorusuyla karşı karşıya kalmaktayız; çünkü dağlara sadece turistik veya maddi çıkar amaçlı gelen insanların dağlara ve dağların oluşturduğu doğal çevreye ne kadar saygı duyduğu tartışma konusudur. Her ne sebeple olursa olsun dağlara gelen insanlar hem doğal çevreye hem de dağlarda yaşayan insanların kültürlerine saygılı olmak zorundadır. Ancak teknolojik olanaklarla birlikte dağlara gelen insan sayısı-

nın artması ve turizm faaliyetlerinin kitle turizmine dönüşmesi, bu hususta sorunların yaşanmasına neden olmaktadır.

Küreselleşme sürecindeki dünyada yaşanan bir diğer sorun da dağlarda sürekli olarak yaşayan ve yaz aylarında yaylacılık faaliyetleri için yüksek rakımlı noktalara çıkan insanların zamanla tüketim toplumunun bir parçası haline gelmiş olmalarıdır. Dağlarda yaşayan ve eskiden kendi ürünlerini kendileri üreten insanlar, günümüzde ihtiyaçlarını karşılamak için ambalajlı ürünleri yoğun şekilde tüketmeye başlamışlardır. Bu durumun ortaya çıkardığı en büyük sorunlardan biri ise dağlardaki katı atık problemidir. Dolayısıyla sadece dağlara kısa süreliğine çıkan insanların değil dağlarda yaşayan insanların çevresel sürdürülebilirlik konusunda bilinçlendirilmesi şarttır.

Dağlık bölgelerde gerçekleştirilen turizm faaliyetleriyle ilgili sorulması gereken bir diğer soru da “Her dağ ve dağ rotası turizme açılmalı mıdır?” sorusudur. Gerçekleştirilecek turizm faaliyetlerinin yerel halk için faydaları ve çevreye olan etkileri düşünüldüğünde birçok dağ turizmi destinasyonunun ekoturizm mekanları olarak nitelendirilemeyeceği görülmektedir. Çünkü hassas ekosistemlere sahip dağların yoğun ziyaretçi baskısından olumsuz etkilenecek olması, yerel halkın gerekli eğitime sahip olmaması nedeniyle plansız yapılaşmanın yaşanması ve yerel unsurların korunmasına yönelik bilincin olmaması dağların ekolojik ve kültürel dokularını tehlikeye sokmaktadır. Bununla birlikte kitle turizmi belirtileri gösteren dağ destinasyonlarının tanıtımlarında dahi “eko” ön ekinin kullanılmakta olması bu husustaki riskin boyutlarını ortaya koymaktadır (Nepal, 2002). Bu anlayış ekolojik çevrenin metalaştırıldığını ve satış stratejisi olarak kullanıldığını göstermektedir.

Turizm faaliyetlerinin dağlık bölgelerde ortaya çıkardığı bir diğer sorun da turizmin getirdiği ekonomik avantajlardan faydalanmak için yerel halk ve yönetimler tarafından gerçekleştirilen plansız ve doğal dokuya uygun olmayan yapılaşma anlayışıdır. Özellikle yoğun talep gören dağlık sahalarda bu durumlarla karşılaşmak mümkündür. Örneğin Doğu Karadeniz Dağları’nda Ayder, Uzungöl ve Sisdağı yaylaları yoğun yapılaşmaya maruz kalmış alanlara örnek olarak verilebilir. Özellikle Sisdağı Yaylası’ndaki yoğun yapılaşmadan dolayı buraya bazı çevrelerce eleştirel amaçlı olarak Türkiye’nin 82. ili denilmektedir. Ekonomik anlamda koşulların kısıtlı olduğu dağlık bölgelerde turizm önemli bir gerçekliktir ancak “dağ turizmi doğayı bozmadan hak ettiği yeri bulabilmelidir. Bu nedenle dağ turizmi için tasarlanan tesisler, doğal peyzajı bozmadan yerel mimari özelliklere paralel olarak inşa edilmelidir” (Doğan, 2012, s. 275). Ancak

bu şekilde dağlık bölgelerin ekonomisi canlandırılırken hem doğal çevrenin hem de kültürel unsurların sürdürülebilirliği sağlanmış olur.

Dağlık sahaların turizm açısından popülaritesinin artmasının ortaya çıkardığı olumlu bazı etkiler de vardır. Özellikle çevre koruma bilincinin az olduğu gelişmemiş ülkelerde, turizm potansiyeli olan sahaların milli park ve koruma alanı olarak ilan edilmeleri bu sahaların farklı amaçlar doğrultusunda tahrip edilmesinin önüne geçilmesi hususunda bir avantaj sağlamıştır. Doğal çevre üzerindeki olumlu bu etkinin dışında özellikle az gelişmiş ülkelerdeki yoksul dağ halkları için turizm önemli bir gelir kapısı oluşturmuştur.

Dağlık bölgelerde yaşanan bir diğer sorun da hızla büyümeye devam eden sanayinin ve gelişen teknolojinin sebep olduğu enerji ihtiyacına yönelik olarak enerji üretiminde, dağlardaki hidrolik enerji potansiyelinden yararlanılmak istenmesidir. Bu durum hassasiyetlik derecesi yüksek olan dağ ekosistemlerini ve tatlı su kaynaklarını risk altına sokmaktadır. Hidroelektrik santrallerin yapımı sürecinde dağlık sahalar birer şantiye alanına dönüşürken yapılan barajlar; nehirlerin akım düzenini bozmakta, karasal ekosistemlerin ve yerleşim alanlarının su altında kalmasına neden olmaktadır. Nehir tipi hidroelektrik santraller ise vadi yataklarının ve yamaçların bozulmasına, nehirdeki akımın düşmesine neden olarak çevre üzerinde olumsuz etkiler oluşturmaktadır. Ayrıca bazı noktalarda oluşturulan taşkın duvarları ve istinat setleriyle de insanların nehirlerle olan bağlantısı kesilmektedir.

Yüzlerce yıldır dağ ve dağdan kaynaklanan nehir sularıyla bir hayat döngüsü oluşturmuş olan insanlar, yaşadıkları mekân biriminden yakın zamana kadar haberi dahi olmayan insanlar tarafından yaşam haklarını aradıkları için eleştirilir hale gelmişlerdir. Benzeri bir sorunsalın yaşandığı konuda dağlık bölgelerde gerçekleştirilen madencilik faaliyetleridir. Madencilik faaliyetleri jeolojik, jeomorfolojik ve hidrografik yapıda bozulmalara yol açarken bitki örtüsü ve toprak örtüsünün tahribatına neden olmaktadır.

Şüphesiz ki enerji ve maden ihtiyacı hayatın bir başka gerçekliği olarak karşımıza çıkmaktadır ancak kırılgan ve hassas bir yapıya sahip olan ve doğal kaynakları bakımından insanların temel ihtiyaçlarını yüzlerce hatta binlerce yıldır karşılayan dağların sınırlı üretim potansiyeline sahip ekonomik gerekçelerle tahrip edilmesi sürdürülebilirlik adına ne kadar doğru bir yaklaşımdır? Bu hususta yaşanan bir diğer sorun ise mekân ve insan ilişkisinde o mekânı geri dönüşü olmayacak şekilde tahrip edecek bir

çalışma yapılıyorken o mekânda yaşayan insanların görüşlerine yeterince değer verilmemesidir.

Küreselleşme Sürecinde Rize Dağları

Kuzey Anadolu Dağları'nın doğusunda Doğu Karadeniz Dağları içerisinde yer alan Rize Dağları; Kaçkar (3932 m.), Verçenik (3711m.), Dilek (Tatos) (3620 m.) ve Altıparmak (3488 m.) gibi en yüksek zirveleri barındıran dağ silsilesidir. Rize Dağları, zengin bir ekosisteme ve su kaynaklarına sahip olan bir sahadır. Yükseltinin fazla olması nedeniyle dağ sırasının kuzey ve güney yamaçları birbirlerinden farklı özelliklere sahip ekosistemlerin oluşmasına neden olurken her vadi yatağı farklı endemik türlerle bu zenginliği daha da artırmaktadır. Orman varlığı açısından önemli bir potansiyele sahip olan bu sahada Doğu Karadeniz göknarı (*Abiesnordmanniana*), karaçam (*Pinusnigra*), sarıçam (*Pinussylvestris*) ve doğu ladini (*Piceaorientalis*) gibi kozalaklı ağaçların yanı sıra doğu kayını, kızılalağaç, Doğu Karadeniz meşesi gibi ağaçlardan oluşan ormanlarda bulunmaktadır. Ayrıca bu sahada orman altı florası da önemli bir zenginlik oluştururken yüksek rakımlı noktalardaki alpin çayır kuşağı, farklı vadi ve yaylalardaki endemik ve relik türlerde bu zenginliği artırmaktadır. Fırtına Vadisi'nin havzası, WWF (Doğal Hayatı Koruma Vakfı) tarafından belirlenen Avrupa'nın biyolojik çeşitlilik bakımından en zengin orman alanları arasında yer almaktadır (WWF-Türkiye, 2013). Fırtına Vadisi dışında kalan diğer vadi ve yaylalarda biyoçeşitliliğe sahip önemli alanlar olarak dikkat çekmektedir. Barhal Vadisi ve Anzer Yaylası bunların arasında en öne çıkanlarıdır.

Dağların her dönem ulaşılması güç olan sahalar olması nedeniyle dağlarda yaşayan toplumların başka kültürlerle etkileşimleri kısıtlı olmuştur. Hatta ulaşım güçlüğü nedeniyle aynı dağ silsilesi içerisinde dahi birbirlerinden tamamen farklı özelliklere sahip toplumlar görmek mümkündür. Dağlar kültürel, dini ve etnik çeşitliliğin merkezleri olarak kabul edilen sahalardır. Dünyanın en fazla dil ve din çeşitliliğine sahip bölgelerinin çoğunlukla dağlık bölgelerde yer aldığı kabul edilmektedir (Debarbieux and Price, 2012). Rize Dağları bölgesi, doğal zenginliğinin yanı sıra kültürel olarak da önemli çeşitlilik ve zenginliğe sahiptir. Bu dağlık sahada Türkmen, Laz, Gürcü ve Hemşin kültürlerinin yansımalarını görmek mümkündür. Genel olarak herkes Türkçe konuşsa da farklı noktalarda farklı yerel dilleri konuşabilen insanlar bulunmaktadır. Bölge, bu yönüyle tam anlamıyla kültürel bir mozaik sunmaktadır.

Rize Dağları bölgesinin sahip olduğu tüm bu zenginliklerin karşısındaki en büyük tehdit ise küreselleşme sürecinin getirdiği gelişmelerdir. Ekonomik faaliyetle-

rin yetersiz olduğu bu dağlık bölge, Türkiye'nin en fazla göç veren sahaları arasındadır. Doğu Karadeniz bölgesinin genelinde yaşanan bu sorunlar nedeniyle bu bölgenin kalkındırılmasına yönelik olarak çalışmalar DOKAP (Doğu Karadeniz Projesi) kapsamında devam etmektedir. Bu doğrultuda uluslararası ticaretin bölgede geliştirilmesine ve turizm potansiyelinin artırılarak bölgeye daha fazla turist çekilmesine yönelik çabalar, bu sahada yapılan çalışmaların son dönemlerde hızla artmasına neden olmuştur. Ayrıca bölgenin arazi yapısından kaynaklı olarak hidroelektrik potansiyelin yüksek olması son dönemlerde bu sahada enerji yatırımlarının da artmasına yol açarken madencilikle ilgili çalışmalarda hızla devam etmektedir.

Dağ sırasının Karadeniz'le buluştuğu kıyı kuşağında Karadeniz Sahil Yolu'nun yapımıyla başlayan ulaşım projeleri, bağlantı yolları, Ovit Tüneli, Rize-Artvin Havalimanı, İyidere Limanı ve Yeşil Yol çalışmalarıyla yoğun bir hal almıştır. Bölgenin topografik özelliklerinden dolayı yol ve ulaşım çalışmalarının çevresel etkileri de oldukça fazla olmuştur. Rize Dağları, deniz kıyısından 30-40 km içeri doğru gidildiğinde yükseltinin 3000 metrenin üzerine çıktığı bir dağ silsilesidir. Bu durum ulaşımın özellikle vadi yataklarını takip etme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca dik ve dar kıyı yapısı da kıyıdaki ulaşım çalışmalarını oldukça güçleştirmiştir. Tüm bu güçlükler farklı çevresel sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Karadeniz Sahil Yolu ve Rize-Artvin Havalimanı çalışmaları kıyı doldurularak yapılmıştır. İyidere Limanı'nın yapım çalışmaları da devam etmektedir. Kıyı dolguları sadece kıyı yapısının bozulmasına değil kıyıların doldurulması için gerekli olan dolgu malzemesinin alındığı sahalarda tahrip edilmesine yol açmaktadır. Bu çalışmalar için gerekli olan dolgu malzemeleri vadi yataklarındaki yamaçlardan ve dere yataklarından çıkarılmıştır. Yaşanan bu süreç bitki örtüsü ve toprak dokusunun tahrip edilmesine neden olurken yamaçların tabaka yapılarında da bozulmalara yol açmıştır.

Bu sahada yapımı halen farklı noktalarda devam eden bir diğer yol çalışması da yüksek rakımlı yaylaları birbirlerine bağlayan "Yeşil Yol" olarak adlandırılan yoldur. Yeşil Yol bölgede turizm potansiyelini canlandırmak için yapılan bir yoldur. Yol ile ilgili tartışmalar yolun yapımı sürecinde başlamıştır. Yol yapımı, eğimin fazla olduğu yüksek rakımlı yamaçlarda ve glasiyal vadi yapılarında bozulmalara sebep olurken ekosistemi de olumsuz yönde etkilemiştir. Bunun yanı sıra yaylaları kendi yaşam alanları olarak gören ve yayların bu yolla birleştirilmesine karşı çıkan yöre halkı sahip oldukları izole yapının bozulmasını istemediklerini belirtmişlerdir. Özellikle bölgenin en fazla turist çeken noktalarından biri olan Kaçkar zirvesinin eteklerindeki yayla

sakinleri, bu yolun yapımına en fazla karşı çıkılan kesimler olmuştur. Buna karşın yaylaların sadece yaylacılara ait olmadığını, herkesin kullanabileceği alanlar olduğunu düşünen insanlar ise bu yolun yapımını savunmuşlardır. Tüm engelleme girişimlerine karşın büyük oranda tamamlanan Yeşil Yol Projesi eskiden sadece yürüyerek geçilebilen sahalarda araçlarla geçişi mümkün hale getirmiştir. Bu durum yüksek rakımlı bu sahalara daha fazla motorlu taşıtın ve daha fazla insanın çıkmasını mümkün kılmıştır. Eskiden dağcılarının ve trekkingcilerin çıktığı noktalarda piknik yapan yerli ve özellikle de Ortadoğulu (Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt, Irak) turistleri görmek mümkündür. Özellikle bu durum yüksek rakımlı yaylalarda ve ormanlık sahalarda, emisyon salınımının artmasına ve katı atık sorunlarının fazla yaşanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla yüksek rakımlı sahalara çıkan bu yeni turist profilleri ve gerçekleştirdikleri turizm faaliyetleri daha fazla çevre sorununa ve tahribatına yol açmaktadır.

DOKAP bölgesel kalkındırma projesi kapsamında bölgede turizmin canlandırılmak istenmesi ve bu doğrultuda özellikle yaylaların turizm faaliyetlerinin odak noktasına konulması bölgede turizmin canlanmasına yol açmıştır. Rize Dağları'nın olduğu bu sahada Ayder Yaylası ve Uzungöl en önemli cazibe merkezlerini oluşturmaktadır. Bu iki merkezin dışında özellikle Kaçkar zirvesinin eteklerinde ve çevresinde yer alan Yukarı Kavron, Puket, Elevit, Sal, Gito, Huser ve Olgunlar gibi yaylalar yoğun ilgi gören sahalardan yer almaktadır. Bu yaylalar araçlarla çıkılan yoğun turist grupları tarafından ziyaret edilen yerler haline gelmiştir. Özellikle yöre sakinleri arasında Ayder ve Uzungöl'ün yaşadığı olumsuz dönüşümün bu yaylalarda da yaşanmasına yönelik endişeler bulunmaktadır. Günümüzde Ayder ve Uzungöl yoğun turizm faaliyetlerinin yaşandığı doğa turizm alanları olmaktan çok birer eğlence merkezine dönüşmüş, motorlu taşıt sayısının fazlalığından dolayı trafik yoğunluğunun olduğu sahalardan haline gelmişlerdir.

Rize Dağları'nda ulaşım ve turizme yönelik faaliyetlerin dışında son dönemlerde en fazla yatırım yapılan saha enerji sektörüdür. Türkiye'nin enerjide dışarıya bağımlı olması ve fosil yakıtların fazlaca kullanılması alternatif kaynakların kullanılmasına yönelik çalışmaları artırmıştır. Doğu Karadeniz bölgesinin dağlık ve engebeli yapısı bu sahada hidroelektrik yatırımların artmasına neden olmuştur. Doğu Karadeniz bölgesi genelinde yapılan hidroelektrik santrallerin en fazla yoğunlaştığı saha ise Rize Dağları ve çevresindeki alanlardır. Rize Dağları'nın güney ve doğu hattında sınırını oluşturan Çoruh Nehri üzerinde inşa edilen Borçka, Deriner, Artvin, Yusufeli, Arkun

ve Güllübağ barajları dikkat çekmektedir. Bu barajlardan Yusufeli ve Deriner barajları çift eğrilikli beton kemer tipinde inşa edilmişlerdir. Yükseltisi fazla olan bu barajlardan Yusufeli Barajı'nın temelden yüksekliği 275 metre, Deriner Barajının ise 249 metredir. Bu barajlar gövde yükseklikleriyle kendi sınıflarında Türkiye'nin en yüksek barajları olmalarının yanında Dünya'da da en yüksek barajlar arasında yer almaktadırlar (dsi.gov.tr).

Dar bir alanda birbirlerine yakın olarak inşa edilmiş bu barajlar Türkiye'nin en hızlı akan nehirlerinden biri olan Çoruh Nehri'nin akım düzenini bozarak nehri durgun görünümlü bir kanal haline getirmiştir. Ayrıca bu sahada geniş bir alan baraj sularının altında kalmıştır. Tür çeşitliliği açısından önemli bir zenginliğe sahip olan Barhal Vadisi'nin Çoruh vadisine kavuştuğu aşağı kesimi de sular altında kalacak sahalar arasındadır. Bölgede inşa edilen barajlar Rize Dağları'nın güney ve doğu yamaçlarının eteklerinde doğal ve beşerî ortam üzerinde önemli değişimlere neden olurken kaynaklarını dağ sırasının zirvelerindeki kar ve buzullardan alarak akmakta olan dereler üzerine inşa edilmiş çok sayıdaki nehir tipi hidroelektrik santralde hassas dağ ekosistemi üzerinde değişimlere neden olmuştur. Hali hazırda üretim yapan 45 nehir tipi hidroelektrik santralinin bulunduğu bu sahada yapımı devam eden ve proje aşamasında olan santraller de bulunmaktadır. Bu projelerin dışında özellikle Rize Dağları'nın Artvin il sınırında kalan doğu kesimlerinde madencilik faaliyetlerine yönelik çalışmalarda dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır.

SONUÇ

Sermayenin, ticaretin, turizmin ve hemen her alandaki üretim faaliyetlerinin küresel bir boyut kazanması her bölgede olduğu gibi dağlık sahalarda da görülmeye başlanmıştır. Bu durum hassas dağ ekosistemleri ve izole dağ kültürlerinin sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir. Dağlık bölgelerdeki bu tehdittin Türkiye'de en fazla hissedildiği dağlar arasında Rize Dağları da yer almaktadır. Rize Dağları'nın sahip olduğu doğal ve kültürel zenginliğin sürdürülebilirliği adına tedbirler alınması gerekmektedir.

Rize Dağları sahip oldukları tatlı su potansiyelleriyle Türkiye'nin en zengin sahalarından birdir. Bölgede gerçekleştirilen faaliyetlerin su kaynaklarını kirletmemesi için gerekli çalışmalar yapılmalı ve buradaki su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı sağlanmalıdır.

Bölgenin zengin ekosistemi mutlaka koruma altına alınmalı, bitki örtüsüne, canlı tür ve çeşitliliğine zarar verebilecek faaliyetlerden vazgeçilmelidir.

Turizm potansiyelinin hızla geliştiği bölgede, yöre halkının doğal ve kültürel unsurların korunmasına yönelik bilinç düzeyi artırılmalıdır. Bölgenin hassas ekosisteme ve yerel kültüre sahip olduğu bilinciyle hareket edilerek kitle turizmi yerine eko turizme yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Turizme yönelik planlamalar bölgeyi hiç tanımayan insanların tekelinden çıkartılarak yerel yönetimlerin ve yöre halkının katılımıyla belirlenmelidir. Turizm faaliyetlerinin yoğun olduğu sahalarda koruma tedbirleri alınmalı özellikle katı atıklar konusunda çalışmalar yapılmalıdır. Bu çalışmalar arasında ceza uygulamaları veya Himalaya Dağları'nda olduğu gibi dağa çıkacak olanlardan alınacak depozitoların, çöplerini getirmeleri durumunda iade edilmesi gibi uygulamalar gerçekleştirilmelidir.

Bölgede özellikle yüksek rakımlı sahalarda ulaşımaya yönelik çalışmalarda hassas ekosistem yapısı göz önünde bulundurulmalıdır. Bölgedeki bu yüksek sahalara çıkacak motorlu taşıt sayısı ile ilgili sınırlandırmalara gidilmelidir.

Dolgu malzemesi elde etmek amacıyla oluşturulan ve doğal dokuyu ciddi anlamda tahrip eden taş ocaklarının ortaya çıkardığı etkiler göz önünde bulundurularak bu bölgede yeni alanlarda taş ocakları oluşturulmasından kaçınılmalıdır.

Bölgede gerçekleştirilen hidroelektrik çalışmalarında ve madencilik faaliyetlerinde yöre halkının da görüşleri alınmalı ve çalışmaları hızla devam eden hidroelektrik santrallerin bir noktada durması gerektiğiyle ilgili farkındalık oluşturulmalıdır. Enerji üretiminde hidroelektrik santrallere alternatif olarak Türkiye genelinde uygun sahalarda güneş enerjisine yönelik yatırımlara odaklanılmalıdır.

Etik Beyan

“Küreselleşen Dünya’da Dağ ve İnsan Etkileşimi: Rize Dağları Örneği” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kuralları Yayın Etiği Komitesinin (Committee on Publication Ethics - COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Mali Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest.

Financial Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

AGENDA 21, *United Nations Conference on Environment & Development*, Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992.

Anonim, *Bir Ay Doğar (Dağlar Kışımış)*, Malatya Arguvan Yöresine ait anonim türkü.

Bahar, H., Turgut, M., ve Küçük, B. (2018). *Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi*, SEFAD, 2018 (39): 403-424

Baş, M. (2013). *Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültürü*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13 (1), 165-179.

Buluk, B., ve Özkök, F. (2016). *Küreselleşme Hareketlerinin Turizm Endüstrisine Etkileri*, Akademik Bakış Dergisi Sayı: 54 Mart - Nisan 2016, s.37-53

Debarbieux, B., ve Price, M. (2012). *Mountain Regions: A Global Common Good?* Mountain Research and Development, March 2012 DOI: 10.1659/MRD-JOURNAL-D-11-00034.S1.

Doğan, M. (2012), *A Case for Alternative Tourism: Mountain Tourism*, 2nd Interdisciplinary Tourism Research Conference, s. 267-277, 24-29 April 2012, Fethiye.

DSİ, dsi.gov.tr Erişim Tarihi: 15.10.2022

FAO (The Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2011). Price, Martin F, Georg Gratzler, Lalisa Alemayehu Duguma, Thomas Kohler, Daniel Maselli, & Rosalaura Romeo (editors), *Mountain Forests in a Changing World- Realizing Values, Addressing Challenges*, Published by FAO/MPS and SDC, Rome.

Gürer, N., ve Eke, F. (2012). *Dağlık Alanlarda Turizm ve Ekonomik Kalkınma İlişkisinin Sürdürülebilirlik Göstergeleri ile İrdelenmesinde Bir Yöntem Önerisi; Erzurum, Erzincan, Bayburt Bölgesi Örneği*, Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der. Cilt 27, No 1, 125-133, 2012 Vol 27, No 1, 125-133.

Gönençgil B. (2009). *Küresel Degredasyon Sürecinde Dağlar ve Dağ Alanları Yönetimi*, Çantay Kitapevi, İstanbul

Hoşgören, M.Y. (1993). *Jeomorfolojinin Ana Çizgileri 1*, İstanbul Üniversitesi Basım ve Film Merkezi, İstanbul.

Instituto de Montaña, mountain.org Erişim Tarihi: 21.09.2022

Karnbüyük, M. (2019). *İklim, Coğrafi Konum, Yer Şekilleri Ve Denizlerin Siyasi Coğrafya Üzerindeki Etkileri*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 1 Haziran/June 2019, ss./pp. 167-185.

Karacaoğlan, *Dağlar* adlı şiir.

Kaypak, Ş. (2011), Küreselleşme Sürecinde Sürdürülebilir Bir Kalkınma İçin Sürdürülebilir Bir Çevre, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13 (20): 19-33.

MAB Report (Programme on Man and the Biosphere), *Expert Panel on Project 6: Impact of Human Activities on Mountain Ecosystems*, Final Report UNESCO, SC.73/Conf.615/2 Paris, 5June 1973.

Manço, B. (1970). *Dağlar Dağlar* adlı şarkı.

Manço, B. (1971). *Binboğa'nın Kızı* adlı şarkı.

Nepal, S. (2002). *Mountain Ecotourism and Sustainable Development Ecology, Economics, and Ethics*, Mountain Research and Development Vol 22 No 2 May 2002: 104–109

Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Leyla ile Mecnun Yayınları, İstanbul.

Pir Sultan Abdal, *Geçti Dost Kervanı* adlı şiir.

Smethurst, D. (2000). *Mountain Geography*, Geographical Review Vol. 90, No. 1 (Jan., 2000), pp. 35-56, New York.

UNEP World Conservation Monitoring Centre (2002). *Mountain Watch*

Ülger, İ. (2004). *İbni Haldun- Işığın Kaynağı Doğu*. Berfin Yayınları, İstanbul.

WWF-Türkiye. (2013). Can, T. (ed). 2013. *Ormanın Kitabı*. WWF-Türkiye, İstanbul.